

પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણની ભાવના અને ધ્યેયો

સંશોધક—ચુડાસમા કિશોરસિંહ હરિસિંહ

માર્ગદર્શકશ્રી- ડૉ.વિપુલ પુરોહિત .

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના : શિક્ષણના ધ્યેયો અને ભાવના

શિક્ષણ માનવજીવનની સૌથી મહત્વપૂર્ણ અને આધારીય પ્રક્રિયા છે. તે માત્ર વાંચન-લેખન કે માહિતી મેળવવાનું સાધન નથી, પરંતુ માનવીના સમગ્ર વ્યક્તિત્વના વિકાસનું શક્તિશાળી માધ્યમ છે. સમાજની પ્રગતિ, સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ અને માનવ મૂલ્યોની સ્થાપનામાં શિક્ષણની ભૂમિકા અતિમહત્વની રહી છે. તેથી જ શિક્ષણને સમજવા માટે તેના ધ્યેયો અને ભાવનાને સમજવું અનિવાર્ય બની જાય છે.

શિક્ષણના ધ્યેયો એટલે શિક્ષણ દ્વારા હાંસલ કરવાના લક્ષ્યો. આ ધ્યેયો સમય, સમાજ અને સંસ્કૃતિ પ્રમાણે બદલાતા રહ્યા છે, પરંતુ તેમનો મૂળ હેતુ માનવીને સજ્જ, સમજદાર અને જવાબદાર નાગરિક બનાવવાનો રહ્યો છે. શિક્ષણ વ્યક્તિને શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક રીતે વિકસિત કરે—એ મુખ્ય ધ્યેય ગણાય છે. ચરિત્ર ઘડતર, આત્મજ્ઞાન, સામાજિક જવાબદારી, વ્યવસાયિક કુશળતા અને સર્વાંગી વિકાસ જેવા તત્વો શિક્ષણના ધ્યેયોમાં સમાવિષ્ટ છે.

આ તરફ, શિક્ષણની ભાવના શિક્ષણની આંતરિક આત્મા છે. ભાવના વગર શિક્ષણ માત્ર યાંત્રિક પ્રક્રિયા બની જાય છે. શિક્ષણની ભાવનામાં માનવ મૂલ્યો, કરુણા, સેવા, સહકાર, શિસ્ત અને સંયમનો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષણ માત્ર વ્યક્તિગત લાભ માટે નહીં, પરંતુ સમાજહિત અને માનવકલ્યાણ માટે હોવું જોઈએ—આ ભાવના શિક્ષણને ઊંચાઈ આપે છે. જ્યારે શિક્ષણ ભાવનાસભર બને છે, ત્યારે તે માનવીને માત્ર કુશળ નહીં, પરંતુ સંવેદનશીલ પણ બનાવે છે.

શિક્ષણના ધ્યેયો અને ભાવના પરસ્પર એકબીજાથી જોડાયેલા છે. ધ્યેયો શિક્ષણને દિશા આપે છે, જ્યારે ભાવના તેને અર્થ અને ગહનતા આપે છે. ધ્યેય વિના શિક્ષણ દિશાહીન બને છે અને ભાવના વિના શિક્ષણ નિર્જીવ બની જાય છે. આથી શિક્ષણમાં બંનેનો સંતુલિત સમન્વય જરૂરી છે. સાચું શિક્ષણ તે છે, જે માનવીના બુદ્ધિ સાથે હૃદયને પણ સ્પર્શે.

આજના આધુનિક યુગમાં શિક્ષણ મોટા ભાગે રોજગાર, સ્પર્ધા અને આર્થિક સફળતા સાથે જોડાઈ ગયું છે. પરિણામે શિક્ષણના મૂળ ધ્યેયો અને ભાવનાનું મહત્ત્વ ક્યાંક ઓછી પડતી અનુભૂતિ થાય છે. આવા સમયમાં શિક્ષણના ધ્યેયો અને ભાવનાની પુનર્વિચારણા કરવી ખૂબ જરૂરી બની છે. જો શિક્ષણ માનવીમાં માનવતા, નૈતિકતા અને સામાજિક જવાબદારી વિકસાવે, તો જ તે સાચા અર્થમાં જીવનપરિવર્તનકારી બની શકે.

આ રીતે, શિક્ષણના ધ્યેયો અને ભાવનાનો અભ્યાસ માત્ર શૈક્ષણિક વિષય નથી, પરંતુ સમાજ અને ભવિષ્યની પેઢી માટે માર્ગદર્શક તત્વ છે. શિક્ષણ જ્યારે યોગ્ય ધ્યેયો અને શુદ્ધ ભાવનાથી સંચાલિત થાય છે, ત્યારે તે માનવી, સમાજ અને સંસ્કૃતિ—ત્રણેને ઉજ્જવળ ભવિષ્ય તરફ દોરી જાય છે.

1. આત્મજ્ઞાન અને આત્મસાક્ષાત્કારનું ધ્યેય

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિનું સર્વોચ્ચ અને આધારભૂત ધ્યેય આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હતું. ભારતીય દાર્શનિક પરંપરા અનુસાર માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ માત્ર ભૌતિક સુખ કે આર્થિક સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો નહોતો, પરંતુ પોતાના સાચા સ્વરૂપને ઓળખવાનો હતો. આ માટે શિક્ષણને આત્મસાધનાનું મુખ્ય સાધન માનવામાં આવતું.

આત્મજ્ઞાનનો અર્થ છે—આત્માની સાચી ઓળખ. પ્રાચીન ભારતીય વિચારધારામાં આત્મા શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મનથી અલગ, શાશ્વત અને ચેતન તત્ત્વ માનવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યનું દુઃખ, ભય અને અશાંતિ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. શિક્ષણ દ્વારા આ અજ્ઞાન દૂર કરી આત્મતત્ત્વનો બોધ કરાવવો—એ જ તેનું મુખ્ય કાર્ય હતું.

આ વિચારનો વ્યાપક ઉલ્લેખ ઉપનિષદ માં જોવા મળે છે. “તત્ત્વમસિ”, “અહં બ્રહ્માસ્મિ” જેવા મહાવાક્યો દ્વારા આત્મા અને બ્રહ્મની એકતાનો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આથી શિક્ષણનો હેતુ માહિતી આપવાનો નહીં, પરંતુ અનુભૂતિ કરાવવાનો હતો.

વૈદિક યુગમાં શિક્ષણનું માધ્યમ વેદ હતા. અહીં જ્ઞાનને પ્રકાશ માનવામાં આવ્યું છે, જે અવિદ્યા રૂપ અંધકારને દૂર કરે છે. શિક્ષણમાં શ્રવણ (સાંભળવું), મનન (વિચારવું) અને નિધિધ્યાસ (ધ્યાન) જેવી પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવતી, જેથી વિદ્યાર્થી વિચારશીલ બને અને આત્મચિંતન કરી શકે.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ગુરુકુલ પદ્ધતિ અત્યંત અનુકૂળ હતી. ગુરુકુલ માં પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં, સાદા અને સંયમસભર જીવન દ્વારા વિદ્યાર્થીમાં આંતરિક શાંતિ અને એકાગ્રતા વિકસાવવામાં આવતી. બ્રહ્મચર્ય, શિસ્ત અને આત્મનિયંત્રણને શિક્ષણનો આવશ્યક ભાગ માનવામાં આવતો, કારણ કે ઈન્દ્રિયસંયમ વિના આત્મજ્ઞાન શક્ય નથી—એવું માનવામાં આવતું.

પ્રાચીન શિક્ષણ મુજબ આત્મજ્ઞાનનું અંતિમ ફળ મોક્ષ છે. આત્માને ઓળખનાર મનુષ્ય લોભ, મોહ, અહંકાર અને ભયથી મુક્ત થાય છે. આથી શિક્ષણ માનવજીવનને માત્ર સફળ નહીં, પરંતુ અર્થપૂર્ણ અને શાંતિસભર બનાવે છે.

આજના સમયમાં શિક્ષણ મોટેભાગે રોજગારકેન્દ્રિત બન્યું છે. પરિણામે માનસિક તણાવ અને મૂલ્યહાસ જોવા મળે છે. જો પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણના આત્મજ્ઞાનના ધ્યેયને આધુનિક શિક્ષણ સાથે જોડવામાં આવે, તો શિક્ષણ માનવીય અને સંતુલિત બની શકે. આ દૃષ્ટિએ આત્મજ્ઞાન પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણનો સૌથી મહાન અને શાશ્વત ધ્યેય ગણાય છે.

2. ચરિત્રનિર્માણ અને નૈતિક વિકાસનું ધ્યેય

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિમાં ચરિત્રનિર્માણને અત્યંત મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં શિક્ષણનો અર્થ માત્ર બુદ્ધિનો વિકાસ કરવાનો નહોતો, પરંતુ મનુષ્યને સદગુણોથી યુક્ત, નૈતિક રીતે દૃઢ અને આદર્શ જીવન જીવવા યોગ્ય બનાવવાનો હતો. જ્ઞાન અને ચરિત્ર—આ બેને એકબીજાથી અલગ માનવામાં આવતા નહોતા; વક્ષઃ ચરિત્ર વિહોણું જ્ઞાન અધૂરું ગણાતું.

પ્રાચીન ભારતના વિચારકોનું માનવું હતું કે સમાજની પ્રગતિ શિક્ષિત વ્યક્તિઓના ચરિત્ર પર આધાર રાખે છે. જો વ્યક્તિ સત્યનિષ્ઠ, સંયમી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ હશે, તો સમાજ સ્વાભાવિક રીતે સુવ્યવસ્થિત રહેશે. આથી શિક્ષણ દ્વારા સારા માનવીનું નિર્માણ કરવું—એ મુખ્ય હેતુ હતો.

ચરિત્રનિર્માણ માટે નૈતિક મૂલ્યોનો વિકાસ અનિવાર્ય માનવામાં આવ્યો. સત્ય, અહિંસા, દયા, ક્ષમા, ઈમાનદારી, વિનમ્રતા અને આત્મનિયંત્રણ જેવા ગુણો શિક્ષણના કેન્દ્રમાં હતા. વિદ્યાર્થીના દૈનિક જીવનમાં આ ગુણો ઉતરે તે માટે શિક્ષણને જીવનપ્રક્રિયા સાથે જોડવામાં આવતું. ગુરુ પોતાના વર્તન દ્વારા શિષ્યને આદર્શ રજૂ કરતા; એટલે શિક્ષણ ઉપદેશ કરતાં વધુ આચરણ આધારિત હતું.

આ નૈતિક દૃષ્ટિકોણનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ મળે છે. ખાસ કરીને મનુસ્મૃતિ માં શિક્ષિત વ્યક્તિ માટે સદાચાર, સંયમ અને કર્તવ્યપાલન પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મનુ મુજબ, જે વ્યક્તિ જ્ઞાન ધરાવે છે પરંતુ નૈતિકતા નથી રાખતો, તે સમાજ માટે હાનિકારક બની શકે છે.

ચરિત્રનિર્માણમાં આશ્રમવ્યવસ્થાનો પણ મહત્ત્વનો ફાળો હતો. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીને સંયમ, શિસ્ત અને અનુશાસન શીખવવામાં આવતું. ગુરુસેવા, નિયમિત અભ્યાસ, સાદું જીવન અને આત્મનિયંત્રણ—આ બધાં ચરિત્ર ઘડતર માટે સાધનરૂપ હતા. વિદ્યાર્થી જીવનના આ તબક્કામાં જે સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરતો, તે સમગ્ર જીવનમાં માર્ગદર્શક બનતા.

પ્રાચીન શિક્ષણ માનવું હતું કે ચરિત્રવાન વ્યક્તિ જ સાચો વિદ્વાન છે. શિક્ષણનો હેતુ એવી વ્યક્તિ તૈયાર કરવાનો હતો જે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સ્વાર્થ માટે નહીં, પરંતુ લોકહિત માટે કરે. આથી નૈતિક શિક્ષણ સમાજકલ્યાણ સાથે જોડાયેલું હતું.

આજના સમયમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે, પરંતુ ચરિત્રનિર્માણનો પાસું ઘણીવાર અવગણાય છે. પરિણામે અનૈતિકતા, ભ્રષ્ટાચાર અને મૂલ્યહાસ જેવી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. જો પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણની ચરિત્રકેન્દ્રિત દૃષ્ટિને આધુનિક શિક્ષણ સાથે જોડવામાં આવે, તો શિક્ષણ વધુ અર્થપૂર્ણ અને સમાજોપયોગી બની શકે.

આ રીતે, પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણમાં ચરિત્રનિર્માણ અને નૈતિક વિકાસ એક મહત્વપૂર્ણ અને અનિવાર્ય ધ્યેય હતું, જે શિક્ષણને માનવીય, સંસ્કારસભર અને દીર્ઘકાળ સુધી પ્રાસંગિક બનાવે છે.

3. જીવનોપયોગી અને વ્યવહારુ શિક્ષણનું ધ્યેય

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિનું એક મહત્વપૂર્ણ ધ્યેય હતું—જીવનોપયોગી અને વ્યવહારુ શિક્ષણ આપવું. પ્રાચીન સમયમાં શિક્ષણને જીવનથી અલગ કોઈ સૈદ્ધાંતિક પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવતી નહોતી, શિક્ષણ જીવનની જરૂરિયાતો સાથે સીધું જોડાયેલું હતું. શિક્ષણનો હેતુ એવો નાગરિક ઘડવાનો હતો જે આત્મનિર્ભર, કાર્યકુશળ અને સમાજ માટે ઉપયોગી બની શકે.

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણમાં વિવિધ વ્યવહારુ વિષયોનો સમાવેશ થતો. કૃષિ, પશુપાલન, વાણિજ્ય, હસ્તકલા, શસ્ત્રવિદ્યા, સંગીત, નૃત્ય, ચિકિત્સા, ખગોળવિજ્ઞાન અને ગણિત—આ બધા વિષયો શીખવવામાં આવતા. શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીને પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે જરૂરી કુશળતાઓ પ્રાપ્ત થાય—એ પર ખાસ ભાર હતો. આથી શિક્ષણ રોજગારકેન્દ્રિત તો હતું, પરંતુ સ્વાર્થલક્ષી નહોતું; તે સમાજહિત સાથે જોડાયેલું હતું.

આ વ્યવહારુ શિક્ષણનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ આયુર્વેદ છે. આયુર્વેદ માત્ર દવાઓનું જ્ઞાન નહોતું, પરંતુ આરોગ્ય, આહાર, જીવનશૈલી અને માનસિક સંતુલન વિશેની સમગ્ર જીવનદૃષ્ટિ હતી. આ પ્રકારનું શિક્ષણ સીધું જીવનમાં ઉપયોગી બનતું અને સમાજના કલ્યાણમાં સહાયક હતું.

પ્રાચીન શિક્ષણમાં “શીખીને કામ કરવું” અને “કામ કરતાં શીખવું”—આ બંને પ્રક્રિયાઓ સાથે ચાલતી. ગુરુકુલોમાં વિદ્યાર્થી ગુરુની સાથે રહી દૈનિક કાર્યોમાં ભાગ લેતો. આથી શિક્ષણ માત્ર બુદ્ધિનો વિકાસ નહીં, પરંતુ શ્રમપ્રતિ આદર, જવાબદારી અને કાર્યનિષ્ઠા વિકસાવતું. શારીરિક શ્રમને ગૌરવપૂર્ણ માનવામાં આવતો, જેનાથી વિદ્યાર્થીમાં અહંકાર નહીં, પરંતુ વિનમ્રતા વિકસતી.

જીવનોપયોગી શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીને સ્વાવલંબન તરફ દોરી જવાનો હતો. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ માનવું હતું કે જે વ્યક્તિ પોતે પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે સમર્થ છે, તે જ સાચી રીતે સ્વતંત્ર બની શકે છે. આથી શિક્ષણ વ્યક્તિને પરાધીનતા નહીં, પરંતુ આત્મવિશ્વાસ અને સ્વતંત્રતા આપે છે.

આ શિક્ષણ સમાજવ્યવસ્થાને પણ મજબૂત બનાવતું. દરેક વ્યક્તિ પોતાની ક્ષમતાનુસાર કાર્ય કરે અને સમાજના વિકાસમાં યોગદાન આપે—એ વિચારધારા શિક્ષણ દ્વારા વિકસાવવામાં આવતી. શિક્ષણ અને જીવન વચ્ચે કોઈ અંતર ન હોવાથી, શિક્ષિત વ્યક્તિ સમાજથી વિમુખ થતો નહોતો.

આજના સમયમાં શિક્ષણ મોટેભાગે પુસ્તકી અને પરીક્ષાકેન્દ્રિત બન્યું છે. પરિણામે શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા પછી પણ જીવનમાં વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. જો પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણના જીવનોપયોગી ધ્યેયને આધુનિક શિક્ષણમાં સમાવવામાં આવે, તો શિક્ષણ વધુ અર્થપૂર્ણ, ઉપયોગી અને માનવકેન્દ્રિત બની શકે.

આ રીતે, જીવનોપયોગી અને વ્યવહારુ શિક્ષણ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિનું એક સશક્ત અને પ્રાસંગિક ધ્યેય હતું, જે વ્યક્તિ અને સમાજ—બંનેના સર્વાંગી વિકાસ માટે આધારરૂપ બનતું.

4. સામાજિક કર્તવ્યબોધ અને લોકહિતનું ધ્યેય

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિનું એક મહત્વપૂર્ણ ધ્યેય હતું—સામાજિક કર્તવ્યબોધનો વિકાસ અને લોકહિતની ભાવના. પ્રાચીન વિચારધારામાં મનુષ્યને એકલવાયો જીવ માનવામાં આવતો નહોતો; કલ્પ તેને સમાજનો જવાબદાર અંગ ગણવામાં આવતો. આથી શિક્ષણનો હેતુ એવો નાગરિક તૈયાર કરવાનો હતો, જે પોતાના અધિકારો સાથે-સાથે કર્તવ્યોને પણ સમજે અને સમાજના કલ્યાણમાં યોગદાન આપે.

પ્રાચીન ભારતમાં માનવામાં આવતું કે શિક્ષિત વ્યક્તિએ સમાજ પ્રત્યે વિશેષ જવાબદારી નિભાવવી જોઈએ. શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીમાં સેવાભાવ, સહકાર, ત્યાગ અને સમર્પણ જેવી ગુણવૃત્તિઓ વિકસાવવામાં આવતી. ગુરુકુલ જીવનમાં શિષ્ય ગુરુની સેવા કરતો, સહાધ્યાયીઓ સાથે સહકારથી રહેતો અને સમાજજીવનના નિયમો શીખતો. આ અનુભવોથી વિદ્યાર્થીમાં સામાજિક સંવેદનશીલતા વિકસતી.

સામાજિક કર્તવ્યબોધનું શિક્ષણ કુટુંબથી શરૂ થઈને સમાજ અને રાષ્ટ્ર સુધી વિસ્તરતું. માતા-પિતાનો આદર, ગુરુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, વૃદ્ધો અને અશક્તો પ્રત્યે કરુણા તથા સમાજના નિયમોનું પાલન—આ બધું શિક્ષણનો અંગ હતો. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ માનવું હતું કે જે વ્યક્તિ પોતાના કર્તવ્યોને સમજે છે, તે જ સાચી રીતે સમાજમાં સુમેળ સ્થાપી શકે છે.

રાજકીય અને સામાજિક વિચારધારામાં પણ શિક્ષણ દ્વારા લોકહિત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને અર્થશાસ્ત્ર માં રાજ્યના શાસક અને અધિકારીઓ માટે કર્તવ્યનિષ્ઠા, ન્યાય અને પ્રજાહિતને સર્વોપરી માનવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ સૂચવે છે કે શિક્ષણ પ્રાપ્ત વ્યક્તિએ સ્વાર્થ નહીં, પરંતુ લોકકલ્યાણને કેન્દ્રમાં રાખવું જોઈએ. આથી શિક્ષણ માત્ર વ્યક્તિગત વિકાસનું સાધન નહીં, પરંતુ સામૂહિક કલ્યાણનું સાધન બનતું.

પ્રાચીન શિક્ષણમાં “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” જેવી ભાવનાનો પણ સમાવેશ હતો, જે સમગ્ર માનવજાતને એક કુટુંબ માનવાની વિચારધારા પ્રગટ કરે છે. આ વિચાર દ્વારા વિદ્યાર્થીમાં જાતિ, વર્ગ અને પ્રદેશથી ઉપર ઉઠીને માનવમાત્ર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને સહકારની ભાવના વિકસાવવામાં આવતી. પરિણામે શિક્ષણ માનવતાવાદી બની જતું.

આજના સમયમાં વ્યક્તિગત સ્પર્ધા અને સ્વાર્થભાવના વધી રહી છે, જેના કારણે સામાજિક વિખંડન જોવા મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણની સામાજિક કર્તવ્યબોધની દૃષ્ટિ અત્યંત પ્રાસંગિક બની જાય છે. જો આધુનિક શિક્ષણમાં આ મૂલ્યોને પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવે, તો શિક્ષણ સમાજને જોડનાર અને સંવર્ધન કરનાર શક્તિ બની શકે.

આ રીતે, સામાજિક કર્તવ્યબોધ અને લોકહિતનું ધ્યેય પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણને માત્ર જ્ઞાનપ્રદાન નહીં, પરંતુ સમાજપ્રદાન બનાવે છે. શિક્ષણ દ્વારા જવાબદાર, સંવેદનશીલ અને સેવાભાવી નાગરિકો તૈયાર થવું—એ જ આ ધ્યેયની સાચી સિદ્ધિ ગણાય છે.

5. ધર્મ, સત્ય અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના વિકાસનું ધ્યેય

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિમાં ધર્મ, સત્ય અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના વિકાસને કેન્દ્રસ્થાને રાખવામાં આવ્યો હતો. અહીં “ધર્મ”નો અર્થ માત્ર ધાર્મિક વિધિઓ કે ઉપાસના નહોતો, પરંતુ કર્તવ્ય, ન્યાય, સદાચાર અને જીવનની યોગ્ય રીત હતો. શિક્ષણનો હેતુ એવો માનવી ઘડવાનો હતો, જે સત્યનિષ્ઠ હોય, નૈતિક મૂલ્યોમાં દૃઢ હોય અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી પરિપક્વ બને.

પ્રાચીન ભારતીય વિચારધારામાં સત્યને સર્વોચ્ચ મૂલ્ય માનવામાં આવ્યું છે. “સત્યમેવ જયતે” જેવી ઉક્તિઓ દ્વારા સત્યના મહત્ત્વને ઊજાગર કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીમાં સત્ય બોલવાની, સત્યના માર્ગે ચાલવાની અને સત્ય માટે અડગ રહેવાની ભાવના વિકસાવવામાં આવતી. માનવામાં આવતું કે સત્યના આધારે જ સમાજમાં ન્યાય, વિશ્વાસ અને શાંતિ સ્થાપિત થઈ શકે.

ધર્મની શિક્ષા જીવનના દરેક ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલી હતી. વ્યક્તિએ પોતાનું કર્તવ્ય ઓળખી તેને નિષ્ઠાપૂર્વક નિભાવવું—એ જ ધર્મ ગણાતો. આ વિચારનું સુંદર પ્રતિબિંબ ભગવદ્ગીતા માં જોવા મળે છે, જ્યાં કર્મયોગ દ્વારા નિષ્કામ કર્તવ્યપાલન પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીને શીખવવામાં આવતું કે સ્વાર્થ છોડીને કર્તવ્યભાવથી કાર્ય કરવું—એ જ સાચો ધર્મ છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો વિકાસ પણ પ્રાચીન શિક્ષણનો અભિન્ન ભાગ હતો. આત્મવિચાર, ધ્યાન, સંયમ અને વૈરાગ્ય જેવી પ્રક્રિયાઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીમાં આંતરિક શુદ્ધિ લાવવામાં આવતી. આધ્યાત્મિક શિક્ષણનો હેતુ મનુષ્યને ભૌતિક સુખસાધનોની અતિશય લાલસાથી દૂર કરી આંતરિક શાંતિ તરફ દોરી જવાનો હતો. આથી શિક્ષણ જીવનને માત્ર સફળ નહીં, પરંતુ સંતુલિત અને અર્થપૂર્ણ બનાવતું.

પ્રાચીન શિક્ષણ માનવનું હૃદય કે આધ્યાત્મિક મૂલ્યો વિના સમાજ લાંબા સમય સુધી ટકી શકતો નથી. જો વ્યક્તિ માત્ર ભૌતિક લાભ પાછળ દોડે અને નૈતિકતા ગુમાવે, તો સમાજમાં અશાંતિ અને અણચાલ ફેલાય છે. આથી શિક્ષણ દ્વારા દયા, કરુણા, ક્ષમા, સહનશીલતા અને પરોપકાર જેવા ગુણો વિકસાવવામાં આવતાં. આ ગુણો માનવને માનવ બનાવે છે—એવી સ્પષ્ટ માન્યતા હતી.

ગુરુકુલ જીવનમાં આ મૂલ્યોનું શિક્ષણ પુસ્તકોથી નહીં, પરંતુ જીવનઅનુભવ દ્વારા આપવામાં આવતું. ગુરુના આચરણમાંથી શિષ્ય સત્ય, ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાના પાઠ શીખતો. શિક્ષણ આ રીતે જીવનસાધના બની જતું.

આજના સમયમાં શિક્ષણ મોટેભાગે ભૌતિક સફળતા સુધી સીમિત થઈ ગયું છે. પરિણામે મૂલ્યહાસ અને માનસિક અસંતુલન જોવા મળે છે. જો પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણના ધર્મ અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને આધુનિક શિક્ષણમાં સ્થાન આપવામાં આવે, તો શિક્ષણ વધુ માનવીય અને સમાજહિતકારી બની શકે.

આ રીતે, ધર્મ, સત્ય અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના વિકાસનું ધ્યેય પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણને ઊંડાણસભર, નૈતિક અને શાશ્વત બનાવે છે.

6. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાની ભાવના

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિની આત્મા તરીકે ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાને ઓળખવામાં આવે છે. આ પરંપરા માત્ર શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા નહોતી, પરંતુ જીવનઘડતર કરવાની પવિત્ર પ્રક્રિયા હતી. અહીં ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ ઔપચારિક કે કરારાત્મક નહોતો; તે શ્રદ્ધા, સમર્પણ અને સ્નેહ પર આધારિત હતો. ગુરુ માત્ર વિષયજ્ઞાન આપનાર નહીં, પરંતુ શિષ્યના સર્વાંગી વિકાસ માટે જવાબદાર માર્ગદર્શક માનવામાં આવતો.

પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણ મુખ્યત્વે ગુરુકુલ પદ્ધતિ દ્વારા આપવામાં આવતું. ગુરુકુલમાં શિષ્ય ગુરુના આશ્રમમાં રહીને અભ્યાસ કરતો. આ સહવાસથી શિષ્ય ગુરુના આચરણ, વિચારધારા અને જીવનમૂલ્યોને નજીકથી નિહાળી શકતો. શિક્ષણ પુસ્તકોથી જોડવું મળતું, તેટલું જ – અથવા તેથી વધુ – ગુરુના જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થતું.

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરામાં ગુરુને અત્યંત માન અને આદર આપવામાં આવતો. “ગુરુ બ્રહ્મા, ગુરુ વિષ્ણુ” જેવી ઉક્તિઓ દ્વારા ગુરુને જ્ઞાનના અવતાર તરીકે જોવામાં આવતો. શિષ્ય માટે ગુરુ આજ્ઞાપાલન, શિસ્ત અને વિનમ્રતાનો આદર્શ હતો. ગુરુસેવા શિષ્યના શિક્ષણનો અભિન્ન ભાગ ગણાતી, કારણ કે સેવા દ્વારા શિષ્યમાં અહંકારનો નાશ અને કર્તવ્યભાવનો વિકાસ થતો.

આ પરંપરામાં શિક્ષણ દ્વિમાર્ગી હતું. ગુરુ શિષ્યને માત્ર જ્ઞાન આપતો નહોતો, પરંતુ તેની ક્ષમતાઓ, સ્વભાવ અને પ્રવૃત્તિઓને ઓળખી યોગ્ય માર્ગદર્શન આપતો. દરેક શિષ્યને એકસરખું શિક્ષણ આપવાને બદલે, વ્યક્તિગત વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવતો. આથી શિક્ષણ માનવીય અને જીવંત બનતું.

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાની ભાવનામાં વિશ્વાસ અને આત્મીયતા મુખ્ય હતી. શિષ્ય પોતાના પ્રશ્નો નિર્ભયતાથી પુછી શકતો અને ગુરુ તેને તર્ક, સંવાદ અને અનુભૂતિ દ્વારા ઉત્તર આપતો. આ પરંપરાએ સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને ગહન ચિંતનને પ્રોત્સાહન આપ્યું. ઉપનિષદકાળમાં જોવા મળતી ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ પરંપરા તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

આ પરંપરાનો મુખ્ય હેતુ માત્ર જ્ઞાનસંચય નહોતો, પરંતુ શિષ્યને સદાચારી, સંયમી અને જવાબદાર માનવી બનાવવાનો હતો. ગુરુ શિષ્યના નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને સામાજિક વિકાસ પર સમાન ધ્યાન આપતો. આથી શિક્ષણ જીવનપરિવર્તનનું સાધન બની જતું.

આજના સમયમાં શિક્ષણમાં ટેકનોલોજી અને સંસ્થાઓનો વિકાસ થયો છે, પરંતુ ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેની આત્મીયતા ઘણીવાર ઓછી જોવા મળે છે. જો પ્રાચીન ભારતીય ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાની ભાવનાને આધુનિક શિક્ષણમાં પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવે, તો શિક્ષણ વધુ માનવીય, મૂલ્યસભર અને અસરકારક બની શકે.

આ રીતે, ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાની ભાવના પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણને ઊંચી નૈતિકતા, ગહન આત્મીયતા અને શાશ્વત મૂલ્યો સાથે જોડે છે, અને તેને માત્ર શિક્ષણ નહીં પરંતુ જીવનસાધના બનાવે છે.

7. ત્યાગ, સાદગી અને બ્રહ્મચર્યની ભાવના

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિની એક મહત્વપૂર્ણ ભાવના હતી—ત્યાગ, સાદગી અને બ્રહ્મચર્ય. આ ત્રણે તત્ત્વોને શિક્ષણના આધારમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે માનવામાં આવતું હતું કે ઈન્દ્રિયસંયમ અને સાદું જીવન વિના સત્ય જ્ઞાન અને આત્મિક ઉન્નતિ શક્ય નથી. આથી શિક્ષણ માત્ર બુદ્ધિનો વિકાસ નહીં, પરંતુ મન અને ઈન્દ્રિયોના સંયમનું સાધન પણ હતું.

પ્રાચીન સમયમાં શિક્ષણ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમથી શરૂ થતું. બ્રહ્મચર્યનો અર્થ માત્ર શારીરિક સંયમ નહીં, પરંતુ વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં સંયમ હતો. વિદ્યાર્થીને નિયમિત દિનચર્યા, સ્વચ્છતા, શિસ્ત અને આત્મનિયંત્રણનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. આ સંયમથી વિદ્યાર્થીમાં એકાગ્રતા, સ્મરણશક્તિ અને ચિંતનશક્તિ વિકસતી, જે ઉચ્ચ જ્ઞાન માટે આવશ્યક માનવામાં આવતી.

ત્યાગની ભાવના શિક્ષણનો મુખ્ય અંગ હતી. ગુરુકુલ જીવનમાં વૈભવ, આરામ અને ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરવો પડતો. વિદ્યાર્થી સાદું વસ્ત્ર ધારણ કરતો, સાદો આહાર લેતો અને જરૂરીયાતથી વધારે કંઈપણ ન રાખતો. આ પ્રકારનું જીવન શિષ્યને અહંકારથી દૂર રાખતું અને સંતોષની ભાવના વિકસાવતું. ત્યાગ દ્વારા મનુષ્યમાં સહનશીલતા અને ધૈર્ય વિકસે છે—એવી સ્પષ્ટ માન્યતા હતી.

સાદગીની ભાવના પ્રાચીન શિક્ષણને પવિત્ર અને સ્વાભાવિક બનાવતી. પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં રહેવું, ઓછામાં સંતોષ માનવો અને સ્વાવલંબન અપનાવવું—આ બધા સાદગીના લક્ષણો હતા. ગુરુકુલોમાં વૈભવભર્યું વાતાવરણ નહોતું, પરંતુ શાંતિ, નિયમિતતા અને સ્વચ્છતા હતી. આ સાદગી મનુષ્યને આંતરિક રીતે સમૃદ્ધ બનાવે છે—એવો વિશ્વાસ હતો.

બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ અને સાદગીનો હેતુ જીવનમાંથી આનંદ દૂર કરવાનો નહોતો, પરંતુ ભૌતિક લાલસાઓને નિયંત્રિત કરીને આત્મિક આનંદ તરફ દોરી જવાનો હતો. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ માનવું હતું કે અસંયમ અને ભોગવિલાસ માનસિક અશાંતિનું કારણ બને છે, જ્યારે સંયમ અને સાદગી મનને સ્થિર અને શાંત બનાવે છે.

આ ભાવનાનો વ્યાપક ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને આશ્રમવ્યવસ્થામાં બ્રહ્મચર્યને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું પ્રથમ પગથિયું ગણવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીને સમજાવવામાં આવતું કે જીવનના દરેક તબક્કાનું પોતાનું કર્તવ્ય છે અને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં સંયમ અને અધ્યયન સર્વોપરી છે.

આજના સમયમાં ઉપભોક્તાવાદ અને ભૌતિકતાની દોડમાં સાદગી અને ત્યાગનું મૂલ્ય ઘટતું જાય છે. પરિણામે માનસિક તણાવ અને અસંતોષ વધે છે. જો પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણની ત્યાગ, સાદગી અને બ્રહ્મચર્યની ભાવનાને આધુનિક શિક્ષણમાં યોગ્ય રીતે સમાવવામાં આવે, તો શિક્ષણ વધુ સંતુલિત અને માનવીય બની શકે.

આ રીતે, ત્યાગ, સાદગી અને બ્રહ્મચર્યની ભાવના પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણને આત્મસંયમ, શાંતિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ દોરી જતી મહત્વપૂર્ણ શક્તિ હતી.

8. માનવતા, સમાનતા અને સર્વહિતની ભાવના

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિની એક વિશિષ્ટ અને મહાન ભાવના હતી—માનવતા, સમાનતા અને સર્વહિત. ભારતીય વિચારધારામાં શિક્ષણનો હેતુ માત્ર વ્યક્તિગત ઉન્નતિ પૂરતો સીમિત નહોતો; તે સમગ્ર માનવજાતના કલ્યાણ સાથે જોડાયેલો હતો. શિક્ષણ દ્વારા માનવમાં કરુણા, સહાનુભૂતિ, સહકાર અને સમભાવ વિકસાવવાનો પ્રયત્ન થતો.

પ્રાચીન ભારતમાં મનુષ્યને જાતિ, વર્ગ કે સંપત્તિથી નહીં, પરંતુ માનવતા દ્વારા ઓળખવાની ભાવના હતી. શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીને સમજાવવામાં આવતું કે બધા માનવો મૂળભૂત રીતે સમાન છે. સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા અને જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સૌ માટે એકસરખી છે. આ સમજણથી સામાજિક વિભાજન ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો.

માનવતાની ભાવનાનો મૂળ આધાર કરુણા અને દયા હતો. પ્રાચીન શિક્ષણ માનવું હતું કે જે વ્યક્તિ અન્યના દુઃખને સમજે અને તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે, તે જ સાચો શિક્ષિત ગણાય. શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીમાં નિસ્વાર્થ સેવાભાવ વિકસાવવામાં આવતો. ગુરુકુલ જીવનમાં સહાધ્યાયીઓ સાથે સહકારથી રહેવું, પરસ્પર સહાય કરવી અને સ્વાર્થ છોડીને સામૂહિક સુખને મહત્વ આપવું—આ બધું માનવતાની શિક્ષા હતી.

“સર્વહિત”ની ભાવના પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણનું મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ હતું. શિક્ષણનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત લાભ માટે નહીં, પરંતુ સમાજ અને માનવજાતના કલ્યાણ માટે થવો જોઈએ—એવો સ્પષ્ટ વિચાર હતો. આ ભાવનાનું પ્રતિબિંબ “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” જેવા સૂત્રમાં જોવા મળે છે, જે સમગ્ર વિશ્વને એક કુટુંબ તરીકે જોવાની દૃષ્ટિ આપે છે. આ વિચારનું ઉલ્લેખ મહોપનિષદ માં પણ જોવા મળે છે. શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીમાં સંકુચિત સ્વાર્થભાવના છોડીને વૈશ્વિક માનવતાવાદ વિકસાવવામાં આવતો. સમાનતાની ભાવના પણ પ્રાચીન શિક્ષણનો મહત્વપૂર્ણ અંગ હતી. ગુરુકુલમાં વિદ્યાર્થી સૌ સાથે સમાન રીતે રહેતો—સમાન આહાર, સમાન વસ્ત્ર અને સમાન નિયમો. આથી વૈભવ કે ગરીબીનો ભેદ ઘટતો અને પરસ્પર સમાનતાનો અનુભવ થતો. શિક્ષણ વ્યક્તિને વિનમ્ર બનાવે—એવી માન્યતા હતી.

માનવતા અને સર્વહિતની ભાવનાથી શિક્ષણ સમાજમાં સમરસતા અને શાંતિ સ્થાપિત કરવામાં સહાયક બનતું. શિક્ષિત વ્યક્તિ પોતાની ક્ષમતાનો ઉપયોગ અન્યના કલ્યાણ માટે કરે—એ જ શિક્ષણની સાચી સિદ્ધિ માનવામાં આવતી.

આજના સમયમાં જાતિ, ધર્મ, ભાષા અને આર્થિક અસમાનતાના કારણે સમાજમાં તણાવ વધી રહ્યો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણની માનવતા અને સર્વહિતની ભાવના અત્યંત પ્રાસંગિક બની જાય છે. જો આધુનિક શિક્ષણમાં આ મૂલ્યોને યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવે, તો શિક્ષણ વૈમનસ્ય નહીં, પરંતુ વૈશ્વિક ભાઈચારો વિકસાવનાર શક્તિ બની શકે.

આ રીતે, માનવતા, સમાનતા અને સર્વહિતની ભાવના પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણને માત્ર જ્ઞાનપ્રદાન નહીં, પરંતુ માનવપ્રદાન બનાવે છે અને તેને શાશ્વત મૂલ્યો સાથે જોડે છે.

9. આધ્યાત્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિનો આધારસ્તંભ આધ્યાત્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ હતો. અહીં શિક્ષણને માત્ર ભૌતિક જ્ઞાન કે વ્યવસાયિક કુશળતા સુધી સીમિત રાખવામાં આવ્યું નહોતું, પરંતુ તેને જીવનના પરમ સત્યની શોધ માટેનું સાધન માનવામાં

આવ્યું. શિક્ષણ દ્વારા મનુષ્યમાં “જીવન શું છે?”, “સત્ય શું છે?” અને “મનુષ્યનો પરમ હેતુ શું છે?” જેવા મૂળભૂત પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં આવતી.

પ્રાચીન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અનુસાર ભૌતિક જગત ક્ષણિક છે, જ્યારે આત્મા શાશ્વત છે. આ વિચાર શિક્ષણના કેન્દ્રમાં હતો. વિદ્યાર્થીને સમજાવવામાં આવતું કે ભૌતિક સુખસાધનો માનવીને સ્થાયી સંતોષ આપી શકતા નથી; સાચી શાંતિ આત્મિક જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી શિક્ષણ માનવીને બહારની દુનિયા જીતવા કરતાં પોતાના આંતરિક જગતને સમજવા તરફ દોરી જતું. આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ ઉપનિષદ માં જોવા મળે છે. ઉપનિષદોમાં આત્મા, બ્રહ્મ, કર્મ અને મોક્ષ જેવા તત્ત્વોની વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ દ્વારા આ તત્ત્વોને સમજાવવામાં આવતાં, જેથી વિદ્યાર્થી માત્ર સાંભળે નહીં, પરંતુ તર્ક અને અનુભવ દ્વારા સત્યને આત્મસાત કરી શકે.

તત્ત્વજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ શિક્ષણને ગહન બનાવતો. વિદ્યાર્થીને પ્રશ્ન પૂછવા, શંકા વ્યક્ત કરવા અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવા પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવતો. “વિચાર વિનાનું જ્ઞાન અંધ છે”—એવો સ્પષ્ટ વિચાર હતો. આથી પ્રાચીન શિક્ષણમાં તર્ક, સંવાદ અને ચિંતનને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું. આ પ્રક્રિયા મનુષ્યને અંધવિશ્વાસથી દૂર રાખતી.

આધ્યાત્મિક શિક્ષણનો હેતુ જીવનમાંથી કાર્ય દૂર કરવાનો નહોતો, પરંતુ કાર્યને અર્થપૂર્ણ બનાવવાનો હતો. કર્મ અને જ્ઞાન વચ્ચે સંતુલન સાધવામાં આવતું. મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યો નિભાવતો રહે, પરંતુ ક્ષણિક છોડે—આ વિચાર શિક્ષણ દ્વારા વિકસાવવામાં આવતો. આથી શિક્ષણ જીવનને સંયમિત અને સંતુલિત બનાવતું.

પ્રાચીન શિક્ષણ માનવનું હૃદયને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ વિના માનવી અધૂરો છે. માત્ર ભૌતિક વિકાસ માનવને સુખી બનાવી શકતો નથી. આધ્યાત્મિક શિક્ષણ માનવીને ધૈર્ય, સહનશીલતા અને આંતરિક શાંતિ આપે છે. આ ગુણો વ્યક્તિગત જીવન સાથે સમાજજીવન માટે પણ અનિવાર્ય છે.

આજના સમયમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ થયો છે, પરંતુ માનસિક તણાવ અને અસંતોષ પણ વધ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણની આધ્યાત્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થઈ શકે છે. જો આધુનિક શિક્ષણમાં આ દૃષ્ટિને યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવે, તો શિક્ષણ માનવીને માત્ર કુશળ નહીં, પરંતુ સમજદાર અને સંતુલિત બનાવશે.

આ રીતે, આધ્યાત્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણને ઊંડાણસભર, વિચારપ્રધાન અને શાશ્વત બનાવે છે તથા માનવજીવનને પરમ અર્થ આપે છે.

10. શિક્ષણને યજ્ઞ અને સાધના તરીકે જોવાની ભાવના

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિમાં શિક્ષણને માત્ર જ્ઞાન મેળવવાની પ્રક્રિયા તરીકે નહીં, પરંતુ એક પવિત્ર યજ્ઞ અને આધ્યાત્મિક સાધના તરીકે જોવામાં આવતું. યજ્ઞનો અર્થ માત્ર અગ્નિમાં આહુતિ આપવો નહોતો; પરંતુ પોતાનું અહંકાર, સ્વાર્થ અને અજ્ઞાન ત્યાગ કરીને ઉચ્ચ માનવીય મૂલ્યોની પ્રાપ્તિ કરવી—એ યજ્ઞનો મર્મ હતો. આ વિચાર શિક્ષણના દરેક તબક્કામાં વ્યાપ્ત હતો.

ગુરુકુલમાં પ્રવેશ લેતો વિદ્યાર્થી શિક્ષણને પવિત્ર કર્તવ્ય માનતો. ગુરુ અને શિષ્ય બંને માટે અધ્યયન એક યજ્ઞ સમાન હતું. ગુરુ પોતાનું જ્ઞાન નિસ્વાર્થભાવે અર્પણ કરતો, જ્યારે શિષ્ય શ્રદ્ધા, શિસ્ત અને સેવાને પોતાની આહુતિ માનતો. આ સંબંધ પરસ્પર આદર અને આત્મિક બંધન પર આધારિત હતો, વ્યવસાયિક સોદા પર નહીં.

શિક્ષણને સાધના માનવાનો અર્થ હતો—આત્મિક વિકાસ માટે સતત પ્રયત્ન. સાધનામાં જેમ નિયમ, સંયમ અને ધીરજ જરૂરી છે, તેમ શિક્ષણમાં પણ નિયમિત અભ્યાસ, બ્રહ્મચર્ય અને આત્મનિરીક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવતો. વિદ્યાર્થી માત્ર બુદ્ધિનો વિકાસ નહીં, પરંતુ મન અને આત્માનો વિકાસ પણ કરતો. આથી શિક્ષણ સમગ્ર વ્યક્તિત્વના ઘડતરનું સાધન બનતું.

આ ભાવનાનું પ્રતિબિંબ વેદ અને ઉપનિષદ માં સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. અહીં જ્ઞાનને “તપસ્યા” તરીકે ગણાવવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્યાગ, સહનશીલતા અને એકાગ્રતા જરૂરી માનવામાં આવી. આથી શિક્ષણ માત્ર બુદ્ધિગમ્ય નહોતું, પરંતુ જીવનશૈલીનો ભાગ હતું.

યજ્ઞરૂપ શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ સમાજહિત હતો. શિક્ષણ દ્વારા તૈયાર થયેલા વ્યક્તિઓ પોતાનું જ્ઞાન સમાજકલ્યાણ માટે ઉપયોગમાં લે—એ અપેક્ષા હતી. વિદ્યા સ્વાર્થપૂર્ણ ન બને, પરંતુ લોકમંગલ માટે કાર્યરત રહે—આ ભાવના પ્રબળ હતી. તેથી શિક્ષિત વ્યક્તિમાં કરુણા, સેવા અને દાયિત્વની ભાવના સ્વાભાવિક રીતે વિકસતી.

આ દૃષ્ટિએ શિક્ષણ અને જીવન વચ્ચે કોઈ ભેદ નહોતો. અધ્યયન, કર્મ અને સાધના—ત્રણે એકબીજાથી જોડાયેલા હતા. શિક્ષણ પૂર્ણ થયા પછી પણ સાધના ચાલુ રહેતી; જીવનભર આત્મવિકાસ કરવાનો વિચાર હતો. આથી શિક્ષણ જીવનની અંતિમ અવસ્થા સુધી માર્ગદર્શન આપતું.

આજના સમયમાં શિક્ષણ મોટા ભાગે ડિગ્રી, નોકરી અને આવક સાથે જોડાઈ ગયું છે. પરિણામે શિક્ષણનો યજ્ઞસ્વરૂપ ભાવ ઓછો થયો છે. જો પ્રાચીન ભારતીય વિચાર અનુસાર શિક્ષણને ફરી એક સાધના તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, તો શિક્ષણ માત્ર રોજગાર પૂરતું નહીં, પરંતુ માનવીય મૂલ્યોના પુનર્જાગરણનું સાધન બની શકે.

આ રીતે, શિક્ષણને યજ્ઞ અને સાધના તરીકે જોવાની ભાવના પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણને પવિત્ર, મૂલ્યપ્રધાન અને માનવકેન્દ્રિત બનાવે છે તથા આજના સમય માટે પણ માર્ગદર્શક સાબિત થાય છે.